

Türk-Osmanlı Medeniyeti Millet Anlayışının Jean-Jacques Rousseau Üzerindeki Etkisi

The Effect of Turkish-Ottoman Civilization's Understanding of Nation on Jean-Jacques Rousseau

MEHMET EVREN

Aksaray University

Received: 31.01.2022 | Accepted: 28.09.2022

Abstract: There have been many studies that cover ethics, politics, science, art, education, psychology, history and international relations on the Enlightenment philosopher Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Some of these studies examine the effects of Jean-Jacques Rousseau's works on education and politics on the Ottoman intellectuals' world of thought. Moreover, some studies discuss Rousseau's effect on the Turkish thinkers of the Republic period. As distinct from such studies, this study examines the effects of Ottoman cultural life and the Turks' influence on Rousseau, as Rousseau mentions positively the Turks in many of his works. In this context, the present paper discusses the possible effects of the Ottoman nationality system, the Ottoman culture of life, and the life practices of Turks on Rousseau's thoughts on tolerance and multiculturalism.

Keywords: Turks, Ottoman, Rousseau, tolerance, multiculturalism, system of nationality.

Giriş

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), özgürlük, eşitlik ve insan hakları gibi düşünceleriyle Fransız Devrimi'ne ilham vermiş bir düşünürdür. O, bu fikirleriyle sadece Fransız Devrimi'ne öncü olmakla kalmamış aynı zamanda birçok ülkenin münevverine ve mütefekkirine pek çok yönden esin kaynağı olmuştur. Nitekim Rousseau, hoşgörüye ve çokkültürlülüğe inanan bir düşünür olarak ahlâki duyarlılığa sahip bireyler tarafından yönetilecek bir toplum ve devlette yaşama arzusundadır. Rousseau, bu isteğini *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde şöyle dile getirmektedir: “üyelerinin her birinin canını, malını bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulunmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine de kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun”(Rousseau, 2018a, s. 14).

Bununla birlikte Rousseau, insanın özgürlüğünün toplumsal bir bağlam içerisinde ortaya çıkabileceğini düşünmektedir ve ona göre, toplumda yasalar öyle düzenlenmeli ki insanlar kötüler arasında bile cesaretli olabilsinler (Rousseau, 2011, s. 706,707). Öte yandan Rousseau, yasalara boyun eğen halkın aynı zamanda bu yasaların yaratıcısı olmaları gerektiğini söyler (Rousseau, 2017, s. 59). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Rousseau, insanların birbirlerinden ve yasalardan korkmadan hep birlikte kardeşçe yaşayacağı ve hoşgörüye dayalı özgür bir toplum tesis etme fikriyatındadır.

Ancak Rousseau, Avrupalı devletlerin bir arada yaşama konusundaki tutumunu eleştirir ve onların Yahudilere karşı hoşgörülü olmadığını ifade eder. Öte yandan Rousseau'nun, hoşgörü ve çokkültürlülük anlayışına sahip olmasında yakından tanıdığı Osmanlı kültür yaşamı yani Türk devlet anlayışının, yaşam pratiklerinin bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz ve bu iddiamızı desteklemek için birlikte yaşamı mümkün kılan Osmanlı millet sistemini örnek olarak verebiliriz. Nitekim Yahudiler de dâhil “müslim – gayrimüslim” pek çok unsura karşı hoşgörü siyaseti izleyen Osmanlı millet sistemi anlayışının Rousseau üzerindeki etkileri yönüyle tartışmaya açabiliriz.

Bu tartışmaya geçmeden önce Rousseau'nun fikirleriyle etkilemiş olduğu kimi düşünürler arasında Osmanlı mütefekkirlerinin ve Cumhuriyet dönemi aydınlarının da yer aldığını ifade etmeliyiz. Bilhassa Tanzimat dönemindeki “Batılâşma” hareketiyle Rousseau'nun eserlerini okuyan, araştı-

ran ve çeviren düşünürler bulunmaktadır. Bu bakımdan öncelikle Rousseau'nun Tanzimat dönemi ve Cumhuriyet dönemi aydınları üzerindeki etkisinden söz edebiliriz.

1. Rousseau'nun Tanzimat Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi Aydınları Üzerindeki Etkisi

Genel olarak 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı düşünürleri ve Cumhuriyet dönemi aydınları Batıdan gelen pozitivizm¹, materyalizm², spiritüalizm³ gibi pek çok akımın tesiri altında kalmışlardır. Bilhassa 19. yüzyılda Osmanlı mütefekkirleri ve devamında Türkiye Cumhuriyeti aydınları üzerinde bu fikirlerin oluşmasında Fransız düşünürlerinin etkisi olduğu bilinmektedir.

Bunda II. Mahmut devrinde 1821'de kurulan Babıali Tercüme Odası'nın etkisi büyüktür. Zira Osman Kafadar, Tercüme Odasının, Batı ile olan kültürel temasların arttırılması yönünde önemli rol oynadığını ifade eder (Kafadar, 1997, s. 87). Tercüme Odası'nın yanı sıra özellikle Auguste Comte'un 1839 Tanzimat Fermanı'nı⁴ ilan ettiren Osmanlı Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'ya pozitivist felsefenin benimsenmesi amacıyla yazdığı ünlü mektubun⁵ etkisi de söz konusudur (Korlaelçi, 1986, s. 376,378; Kut-

¹ “Fransız filozofu Auguste Comte (1798-1857)'un, ortaya attığı isbatıyeci doktrin adı. Buna göre; insan zihni tabiatın neliğini (mahiyetini) ve eşyanın gerçek sebeplerini tanımak için kabiliyetli değildir; zihnin bilimde hiçbir kurucu ve yapıcı rolü yoktur, zihin tabiatın aynasıdır. Bu sebeple biz, pozitif olayların ve gözlemlenen fenomenlerin tespitine dayanan pozitif bilgiyi elde edebiliriz” (Bkz. Bolay, 2013, s. 265). 19. yüzyılda pozitivizm akımı Beşir Fuad, Ahmet Rıza, Rıza Tevfik, Ahmet Şuayb gibi münevverleri tesiri altına almıştır.

² “Materyalizm, varlık veya gerçeklik hakkında bir görüştür. Bu görüşe göre var olan veya sadece maddedir” (Bkz. Akgün, 1988, s. 11). 19. yüzyılda materyalizm akımı Baha Tevfik, Celal Nuri, Abdullah Cevdet gibi mütefekkirleri tesiri altına almıştır.

³ Spiritüalizm “Dar manada; ruhun mâneviliğini, yani insanda, aslen organizmadan müstakil cevheri bir prensibin -her ne kadar faaliyeti organizmaya bağlı olabilirse de- mevcudiyetin kabul ve tasdik eden doktrin. Geniş manada; ruhun maneviliği teziyle beraber, Allah' ın varlığına iman ve manevi değerlerin yahut insanın akli faaliyetinin hususi gayesini teşkil eden ahlaki değerlerin varlığını kabul ve müdafaa eden doktrin” (Bkz. Bolay, 2013, s. 241,242). 19. yüzyılda spiritüalizm akımının Osmanlı'daki temsilcileri İsmail Fenni, Şehbenderzâde Ahmet Hilmi gibi düşünürler olmuştur.

⁴ Tanzimat'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu düşünce hayatı yönünden Fransa'nın tesirinde kalmıştır. Tanzimatçı literatüre, daha ziyade Fransız literatürü örnek ve öncülük etmiştir. Fransa'ya gönderilen öğrencilerin bilhassa bu husustaki rolü büyüktür (Bkz. Akgün, 1988, s. 88,89).

⁵ Auguste Comte, 4 Şubat 1853'te Mustafa Reşit Paşa'ya pozitivist felsefeye davet mektubunu yazar. Mektup için (Bkz. Korlaelçi, 1986, ss. 129-133).

luer, 2007, s. 338). Özellikle Tercüme Odası'nın 18. yüzyıl Fransız yazarlarının eserlerini asıllarından okuyarak yeni bir dünya keşfeden gençlerin yetişmesinde ve hayata yeni ilkelerin arkasından bakmalarında tesiri büyüktür (Kafadar, 1997, s. 106). Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi münevverler bu gençlerden bazılarıdır. Bu mütefekkirlerin öncülüğünü yaptığı Yeni Osmanlılar hareketi bazı siyasal “klasik”lerden etkilenmiştir (Mardin, 2017, s. 12). Bu klasiklerin içinde Rousseau'nun çalışmaları da mevcuttur. Bu düşünürler sadece Rousseau'nun çalışmalarına ilgi duymakla kalmamış aynı zamanda onun eserlerini tercüme etmişlerdir.

Tanzimat'la birlikte Rousseau, Osmanlı münevverlerini başta siyaset, eğitim, din, edebiyat, hukuk ve insan hakları olmak üzere pek çok alanda etkilemiştir. Zira onun, millet egemenliğine dayalı bir model önermesi, bir taraftan bireyi özerk bir varlık olarak görmesi öte yandan pozitif özgürlüğü savunarak halkçı bir çizgide yer alması ve devletçi politikaları savunması, eğitime dair fikirleri nedeniyle diğer aydınlanmacı düşünürlerden farklı olarak Osmanlı mütefekkirlerini etkilediği görülmektedir. Bununla birlikte Rousseau'nun, Fransız aydınlanmacı düşünürlerinin ateist ve deist tutumlarını tenkit etmesi ve sadece akla önem vermeyip aynı zamanda duyguların da önemini savunan romantik bir filozof olması sebebiyle din, sanat ve edebiyat alanında da bu farklılığı sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Bu cümleden olmak üzere Rousseau'nun tesirinde kalan Ziya Paşa onun *Emile* isimli eğitim üzerine ünlü eserini Türkçeye ilk tercüme eden kişi olmuştur⁶ (Çubukçu, 1986, s. 50; Korlaelçi, 1986, s. 203). Tanzimat döneminde vatan ve hürriyet kavramları üzerine yazıları olan Namık Kemal'in ise Rousseau'nun bazı makaleleriyle *Sosyal Sözleşme* adlı eserini çevirdiği bilinmektedir (Kafadar, 1997, s. 106).

Hilmi Ziya Ülken, Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesinde *Meşveret Usulü Hakkında Mektuplar* da siyasi fikirlerini anlattığını ifade eder (Ülken, 1992, s. 105). Bu doğrultuda Namık Kemal, devlet felsefesinde ve medeniyette Avrupa'yı örnek almıştır ve geniş ölçüde Rousseau'dan etkilenmiştir (Çubukçu, 1986, s. 36). Zira Namık Kemal, “Üdebayı Hükemâdan” dediği Rousseau'nun *Şerait-i İctima* (Toplum Sözleşmesi) eserine göndermeler yaparak “kimse zorla iktidar olamaz” demekte ve halkın yöneticilerle yaptığı

⁶ Detaylı bilgi için (Bkz. Apaydın, 2001, s. 141; Kia, 2017, s. 18).

sözleşmelerden sonra devletin ortaya çıktığını anlatmaktadır. O, tıpkı Rousseau gibi “Devletin kuvveti, halkın kuvvetinden başka bir şey değildir” diye düşünmektedir (Kaynardağ, 1989, s. 16). Niyazi Berkes de, Namık Kemal’in Rousseau’dan aldığı yardımla bir rejimin meşru olabilmesi için sadece milletin egemenliğine dayanması değil, aynı zamanda adalete dayanması gerektiğini ifade eder (Berkes, 2014, s. 291).

Öte yandan Namık Kemal, Rousseau’nun *İtiraflar* isimli otobiyografisini *Nefsin Hesaplaşması* adıyla çevirmiştir. O, bu esere başka bir metinde *Defter-i Amel* der. Öyle ki Namık Kemal bu eser için, Rousseau’nun “yarın mahşer divanına varıp da sorguya çekildiğinde sorguculara bu kitabı sunacağını söyler” (Kaynardağ, 1989, s. 17). Bununla birlikte Namık Kemal çalışmalarında sadece Rousseau’nun eğitim ve siyaset dair görüşlerini ele almamıştır. Aynı zamanda o, Rousseau’nun edebi yönüyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda Tanpınar, Namık Kemal’in *Cezmi* isimli romanında Rousseau’nun, *Nouvelle Héloïse*’in uzak bir tesiri romanın içinde bir teknik değişmesi meydana getirir demektedir (Tanpınar, 2010, s. 367,368).

Bir başka Tanzimat dönemi münevverisi olan Ahmed Midhat Efendi, Rousseau’nun *Tophum Sözleşmesi* adlı çalışmasını *İttihat* isimli gazetede tercüme etmiştir (Tanpınar, 2010, s. 407). Ahmet Midhat “Hegel’in Platon’un eserlerinde insan geçmişteki Yunanistan’ı görebileceği gibi, gelecekteki Yunanistan’ı da görebilir sözüne atıf yaparak Rousseau, Voltaire (1694-1778), Diderot (1713-1784) gibi büyük Fransız filozoflarının fikir ve vicdanları bilinmezse, Fransız Devrimi’nin de anlaşılamayacağını” söylemektedir (Utku, 2015, s. 164). Görüldüğü üzere Rousseau’nun fikirleri çağdaşlarından farklı olarak pek çok Tanzimat dönemi münevverinin düşüncesine etki etmiştir. Ancak Rousseau’nun düşüncelerinin tesiri sadece Tanzimat dönemi mütefekkirleri ile sınırlı değildir. Aynı zamanda Rousseau’nun fikirlerinden Cumhuriyet dönemi münevverleri de etkilenmiştir. Cumhuriyet dönemi aydınları da Rousseau’nun eserlerini tercüme etmiş ve onun düşüncelerine çalışmalarında yer vermiştir. Bu nedenle Rousseau’nun kısa da olsa Cumhuriyet dönemi düşünürlerine tesirinden bahsedebiliriz.

Osmanlının son yıllarını görmüş ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna tanıklık etmiş hatta kuruluşunda bizzat yer almış pek çok önemli düşünce insanı mevcuttur. Bu mütefekkirlerin hem Osmanlı fikir hayatına

hem de Cumhuriyetin ilk yıllarında edebiyat ve felsefe hayatına önemli katkıları bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı Cumhuriyet münevverleri, Rousseau'nun eğitime dair düşüncelerinden tutun da siyasi fikirlerine kadar birçok alanda kaleme aldığı düşüncelerine kendi çalışmalarında yer vermektedir.

Rousseau'nun fikirlerinden etkilenen mütefekkirlerden biri M. Şemseddin Günaltay'dır. Günaltay, Fransız Devrimi'nin amacını, bütün Fransız vatandaşlarını esaretten, zulümden kurtarmak gibi "ali ve milli" bir ideale erişmek olarak görmektedir (Çetinkaya, 2015, s. 56). Zira bu durumun sonucu olarak Günaltay, "Montesquieu (1698-1775), Jean-Jacques Rousseau ve büyük ansiklopedi müellifi Filozof Diderot gibi ender şahsiyetlerin yetiştiği kanaatindedir" (Çetinkaya, 2015, s. 56).

Bir başka düşünür İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ise "Vefa İdadisinde talebe iken geçirdiği ruhi devrimlerden en büyüğünün Jean-Jacques Rousseau'nun *Emile* adlı eseri dolayısıyla olduğunu söyler" (Kaçmazoğlu, 2015, s. 153). Bununla birlikte Baltacıoğlu'nun Pedagoji alanında kaleme aldığı eserlerden biri, ilk baskısı 1925'te İstanbul'da yayımlanan Rousseau'nun *Terbiye Felsefesi* kitabıdır (Bayraktar, 2015, s. 285). Rousseau'nun, Baltacıoğlu üzerindeki etkisi sadece eğitim alanıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda onu Rousseau'nun devletçi fikirleri de etkilemiştir (Kaçmazoğlu, 2015, s. 201). Bu düşünürlerden başka gündelik gazetelerde tarih ve metot dâhil pek çok yazısı olan düşünce insanı Emin Âli Çavlı'nın ise Rousseau'nun bütün eserlerini tercüme⁷ ve yayınlamak işiyle uğraştığı bilinmektedir (Ülken, 1992, s. 416).

Öte yandan Rousseau'nun Türk aydını üzerinde her zaman olumlu tesiri olmamıştır. Nitekim İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*'de Rousseau için olumsuz eleştirilerde bulunur. O, Rousseau'nun deist bir düşünür olduğunu söyler. İsmail Fenni'den aktarıldığına göre Rousseau, deizmi, "vahyi inkâr etmekle beraber Cenab-ı Allah'ın varlığına inananların felsefi mezhebi olarak" tarif eder (Korlaelçi, 2018, s. 5). Bununla birlikte Jean-Jacques Rousseau Enstitüsü'nde eğitim pedagojisi ve psikoloji tahsili yapmış Mustafa Şekip Tunç sosyolojizmin karşısında yer alan ve örneklerini

⁷ Cumhuriyet dönemi (1940-1980) yılları arasında felsefe alanında telif, tercüme sözlük ve dergi gibi eserlerin neler olduğuna dair çalışmalar bulunmaktadır. Detaylı bilgi için (Bkz. Sarıkavak, 1998).

Nietzsche, Rousseau, Stirner’de gördüğümüz ferdiyetçiliğe karşı çıkmaktadır (Yıldız, 2015, s. 923,938). Benzer şekilde önemli mütefekkirlerden biri olan, Ziyaeddin Fahirî Fındıkoğlu toplumu ve ferdi, bir bütünün iki ayrılmaz parçası olarak görmüştür. Bu nedenle o, ferdi topluma veya toplumu ferde tercih etmemiştir. Bu bağlamda o, “Rousseau’nun bireyler anlaşılarak toplumu meydana getirirler” şeklindeki toplumsal sözleşme fikrini kabul etmemiştir; çünkü ona göre bireyin bulunduğu her yerde doğal olarak toplum da meydana gelir (Özden, 2020, s. 289,290).

Türk düşüncesinde önemli yeri olan mütefekkir Nurettin Topçu ise Rousseau’nun Hallâc-ı Mansûr ve Mehmet Akif Ersoy gibi ilâhî irade içinde kendini telef etme arzusuyla yandığını ifade eder (Topçu, 2014, s. 78). Bununla birlikte Topçu, Batı edebiyatında, okuduğu düşünürlerden biri olan Rousseau’nun isyan ahlakına, kurtuluşu insanlıktan vazgeçerek tabiata sığınması ve bütün beşeri kurumları bu manada inkâr etmesinden dolayı tenkit eder (Karaman, 2015, s. 237,259). Öte yandan Topçu, isyan ahlakı anlayışı yönünden eleştirdiği Rousseau ile alakalı kendisine yöneltilen Rousseau ve Kant arasındaki fark nedir sorusuna verdiği yanıtta ise şunları söyler:

Vicdanın yanılmaz olduğunu söylemesi ve ona ‘Tanrı’nın içimizdeki sesidir demesi’ büyük bir keşif, çok isabetli bir tespittir. Felsefe de bir devrim sayılır. Rousseau’nun hayatı da fikirleri de çok orijinaldir. O kimseye benzemez, hiçbir filozofla kıyas edilemez (Işık, 2019, s. 180,181).

Görüldüğü üzere; İsmail Fenni Ertuğrul, Mustafa Şekip Tunç gibi kimi münevverler tarafından olumsuz tenkitler almasına rağmen Nurettin Topçu üzerinde olduğu gibi Rousseau’nun genel manada Türk düşünürleri üzerinde olumlu tesirlerinin de olduğu söylenebilir. Nitekim Rousseau’nun eserleri Osmanlı mütefekkirleri ve Türk aydınları tarafından tercüme edilmekte, okunmakta ve onların fikriyatında önemli etkileri bulunmaktadır.

Özellikle Rousseau, zenginlerin aristokrasisine karşı halkın egemenliğini savunması, iktisadi anlamda devletçi politikaları desteklemesi ve natüralistik yani doğal eğitime dair fikirleri nedeniyle düşünürlerimizi etkilemiştir diyebiliriz. Ancak Rousseau’nun, bilhassa Osmanlı düşünürleri üzerine etkisi olduğu gibi onun da Osmanlı Devleti’nin kültür hayatından ve çokkültürlü oluşundan etkilendiği söylenebilir. Bu doğrultuda öncelikle

Rousseau'nun Türklerle⁸ tanışması ve Türklere dair izlenimlerinden söz etmemiz konuyu belirlemek açısından uygun olacaktır.

2. Rousseau'nun Türklerle Tanışması, Türklere Dair İzlenimleri ve Hoşgörü Anlayışı

Rousseau, İsviçre'nin, Cenevre şehir devletinde fakir sınıfın yaşadığı bir bölgede 1712 yılında doğmuştur (Tannenbaum & Schultz, 2010, s. 261). Onun ailesi esasen Fransız'dır. Paris'te kitapçılık işiyle uğraşan dedesi Fransa'dan, 17. yüzyılın ortalarında İsviçre'ye göç etmiştir; (Simavi, 1931, s. 9) Rousseau, annesini (Suzanne) doğumundan birkaç hafta sonra kaybetmiştir. Bu yüzden onu yetiştirme işini saat tamircisi olan babası Isaac Rousseau⁹ (1672-1747) ve halası üstlenmiştir (Cohen, 2020, s. 168). Rousseau, *İtirafılar* adlı otobiyografisinde babası için, tek erkek kardeşinin doğumundan sonra çağrılmış bulunduğu İstanbul'a gittiğini ve İstanbul'da saray saatçisi olduğunu ifade eder (Rousseau, 2016, s. 17).

Nitekim Avrupalı tarihçi Otto Kurz (1908-1975) Osmanlıda¹⁰ saat yapıcılığının 18. yüzyılın ilk yıllarında sona erdiğini söylemektedir. Ancak o, Galata'daki¹¹ cep saatçileri kolonisinin bir süre daha varlığını sürdürdüğünü fakat önemini kaybettiğini belirtmektedir. Bununla birlikte o, Galata'ya giden son Avrupalı cep saatçilerinden birinin, J. J. Rousseau'nun babası olan Isaac Rousseau¹² olduğunu ifade eder (Kurz, 2005, s. 62). Zira Rousseau da,

⁸ Bu çalışmada incelenen "Türk" kelimesi XIX. yüzyıl sonrasında şekillenen milliyetçilik anlayışı yerine öncesi dönemde İslam coğrafyasını karşılaması bağlamında kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için (Bkz. Kurnular, 2005). Türk kavramı ile kastedilen, o yıllarda İslam Coğrafyasına hakim olan Müslüman Türk kültürüdür.

⁹ "Beyoğlu Belediyesi tarafından düzenlenen etkinlikte Fransız yazar J.J. Rousseau'nun babası Isaac Rousseau anıldı. Galata'da yaşamış ve Osmanlı Devleti'ne saray saatçisi olarak hizmet vermiş olan ünlü Fransız yazar ve filozof Jean Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau'un hatıraları Beyoğlu'nda yaşatılıyor" (Bkz. *Jean Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau anıldı*, 2019).

¹⁰ Otto Kurz'un "Sultan İçin Bir Saat" Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri eserinde "Türkiye" olarak söz ettiği yerleri Osmanlı diye kullandık.

¹¹ Otto Kurz ilk kez Batılı bir saatçinin Osmanlı'ya II. Mehmed'in isteği üzerine 1477 yılında geldiğini söyler. Bununla birlikte o, daha sonraki dönemlerde Cenevrel bir cep saatçileri kolonisi, İstanbul'un banliyösü ve yabancılar semti olan Galata'da yerleştiklerini ve bu koloninin 16. yüzyılda genç cep saatçilerinin, başlıca Fransızların gelişi gidişleri ile kurulmuş olduğunu ifade eder. Otto Kurz, Galata'da ticaret yapanların yalnızca Cenevrel cep saatçileri ve mücevherciler olmadığını; birçok dil bilen bir Yahudi olan Salomo gibi başkalarının da bulunduğunu söyler. Bununla birlikte o, 17. yüzyıla gelindiğinde Galata saatçilerinin, ilkin yabancılar olduğunu, sonrasında Türklerin, Avrupa'da yüzyılın ilk on yıllarında üretilenler kadar iyi cep saatleri yaptıklarını belirtir (Bkz. Kurz, 2005, s. 27,50,51,88).

¹² Fransa Başkonsolos Yardımcısı Sebastien Bulot, "J.J. Rousseau'nun Osmanlı sanatına ve

İtiraflar'ında saatçi olan babasının İstanbul dönüşü sonrasında dünyaya geldiğini söylemektedir (Rousseau, 2016, s. 18). Remy Hildebrand'ın söz ettiği¹³ gibi Osmanlı dünyasını iyi bilen ve tanıyan Isaac Rousseau, oğlu J. J. Rousseau'nun bu dünyayı keşfetmesinde etkili olmuştur.¹⁴ Bu ifadelerden hareketle Rousseau'nun, Osmanlı kültür hayatına ve Türklere karşı malumatı olduğu söylenebilir. Bundan dolayı biz de bu düşüncüyü desteklemek amacıyla Rousseau'nun Türk Kültür ve Medeniyetine dair izlenimlerinden söz edebiliriz.

2.1. Rousseau'nun Türklere Dair İzlenimleri

Rousseau, pek çok eserinde Türklerden ve Türklerin yaşam pratiklerinden söz eder. Hatta o, yazılarında Türklerin kültürel özelliklerine bile değinmiştir. Örneğin Rousseau, *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*'de Türk Dili için şu ifadeleri kullanır:

Konuşurken el ve baş hareketleri yapanlar sadece Avrupalılardır: sanki bütün güçleri kollarındadır; buna bir de ciğerlerinin eklerler ve bütün bunlar hiçbir işe yaramaz. Bir Frank birçok söz söylemek için çırpınıp dururken, bedenini hırpalarken bir Türk bir an nargilesini ağzından çıkarır, yarım ağızla iki sözcük söyler ve onu bir vecize ile geçer (Rousseau, 2018b, s. 2).

Rousseau, aynı eserin başka bir yerinde ise Türklerin ezgileri hakkında şunları söyler:

Seslerin fiziksel gücüne kanıt olarak tarantula ısırıklarının tedavisini örnek gösterirler (...) Bu böceğin ısırıldığı herkesi tedavi etmek için ne mutlak sesler ne de aynı ezgiler gerekir; her biri için tanıdığı bir melodinin ezgileri ve anladığı tümceler gereklidir. Bir İtalyan'a İtalyan ezgileri, bir Türk'e Türk ezgileri gerekir (Rousseau, 2018b, s. 70).

kültürüne duyduğu hayranlık birçoğumuzun malumudur. Fakat bu hayranlığı düşünöre babası Isaac Rousseau'dan miras kaldığı pek bilinmez."Detaylı bilgi için (Bkz. *Jean Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau anıldı.*, 2019).

¹³ Jean Jacques Rousseau uzmanı Remy Hildebrand, Isaac Rousseau'nun İstanbul'a geliş nedenini ve burada geçirdiği yıllarını şöyle anlatır: "Cenevre'den ayrılarak saat konusunda bir ticaret ağı oluşturmak istemişti. Olası nedenlerden biri de, yakın tarihlerde kaybettiği anesinden kalan ufak miras sayesinde bu yolculuğu sağlayabilecek duruma gelmiş olmasıdır. İstanbul'u tercih etmesinin nedeni Osmanlı dünyasının büyüydü. Elbette finans ve ekonomi anlamında buranın bir kavşak oluşunun büyük etkisi var bu tercihte."Detaylı bilgi için (Bkz. *Rousseau'nun babası Topkapı'da saatçiydi*, 2020).

¹⁴ Edebi eserlerde de bu tema işlenmiştir. Örneğin Zülfü Livaneli, Osmanlı'daki çokkültürlü yaşamın Rousseau üzerinde büyük etki bıraktığını söyler (Livaneli & Köse, 2019, s. 347).

Rousseau, *İtirafılar* adlı eserinde ise Türklerle ilgili bir benzetme yaparak sevdiği bir kadını kışkandığı zamanki ruh halini ve evlilikle ilgili görüşlerini şöyle ifade eder: “Mademoiselle Goton’a gelince, eğer onun bana yaptığı muamelenin aynını bir başkasına yapabildiğini sadece hayal etseydim, ona karşı bir Türk gibi saldırgan, bir kaplan gibi davranırdım, çünkü bana karşı gösterdiği muamele ondan diz çökülerek istenmesi gereken bir lütuftu” (Rousseau, 2016, s. 43). Rousseau, bir başka eseri *Yalnız Gezerin Düşümleri*’nde ise “İnanıyorum ki Türklerin arasında olsaydım, tellallar kocalık görevini yapma saatinin geldiğini haber verdiklerinde kötü bir koca olurdum” demektedir (Rousseau, 2019, s. 73).

Bunların dışında Rousseau, *Emile* adlı eserinde Türk misafirperverliği için şu cümleleri sarf eder:

Niçin Türkler genel itibarıyla bize nazaran daha fazla insani ve misafirperverdirler? Bireylerin büyüklük ve saadetini geçici ve fani bulduklarından, başkalarının düşkünlük ve sefaletlerine karşı yabancı kalmayacak derecede insanlığa daha yakın olduklarından ve bugün yardım ettiklerinin akıbetine yarın kendilerinin de düşebileceğini düşünür olduklarından... (Rousseau, 2009, s. 182).

Bu bağlamda Nihat Keklik, Rousseau’nun bu düşüncesinden hareketle Türkleri herşeyden önce konuksever bir millet olarak gördüğünü söyler (Keklik, 1986, s. 15). Rousseau’ya göre “Türkler bunun yanı sıra medenîdir, üstelik samîmî olarak müslüman bir ulustur” (Keklik, 1986, s. 15). Bununla birlikte o, Rousseau’nun, “Türkleri dünyada hiçbir nimetin ebedi olmadığını bilen basiretli insanlar” olarak gördüğünü ifade eder (Keklik, 1986, s. 16).

Nihayetinde Rousseau’nun yukarıda ifade edilen düşüncelerinden ve sözlerinden hareketle Türk kültürü hakkında malumatı olduğunu görmekteyiz. Türkler hakkında bilgisi olan Rousseau’nun sadece Türklerin konuksever ve cömert yönünden etkilenmediğini, aynı zamanda Türklerin hoşgörü anlayışının etkisi altında kaldığını da söyleyebiliriz.

2.2. Rousseau ve Hoşgörü Anlayışı

Felsefi anlamda tolerans düşüncesini Thomas More (1478-1535) ve Baruch Spinoza (1632-1677) gibi filozofların felsefi sisteminde görebiliriz. Ancak tolerans kavramını John Locke (1632-1704)’un kaleme aldığı *Hoşgörü*

Üzerine Bir Mektup adlı eserinde detaylı olarak bulabiliriz. O, bu eserinde temelde inançlara karşı yönetimin tutumunun nasıl olması gerektiğine dair açıklamalar yapmaktadır (Locke, 1998). Bununla birlikte “Tolerans felsefesi ise, insanlar arasında ırkî, dinî, kültürel, bölgesel, fikrî ve sair hiçbir ayrımı kabul etmeyen eşitlik ilkesine dayanmakta ve başkasını anlamayı ve saygıyı esas almaktadır” (Günay, 1996, s. 189).

18. yüzyılda tolerans felsefesi, Alman filozofu Immanuel Kant (1724-1804)’ın “Evrensel Ahlak Yasası”nın teminatı olarak gördüğü insana saygı ilkesini hatırlatmaktadır (Kant, 2008, s. 221). Kant insanın değerli bir varlık olduğunu ve amaç olarak görülmesini istemektedir (Kant, 2002, s. 53,58). Benzer şekilde Rousseau da insanın amaç olarak görülmesini ve insana saygı duyulmasını dile getirmektedir (Rousseau, 2011, s. 305,306).

Öte yandan Yunus Emre (1240/41-1320/21), Mevlânâ (1207-1273), Hacı Bektaş Veli (1209-1271) gibi insani değerlere verdikleri önemle Rönesans’ın insan anlayışını geliştirmesinde etkili olan düşünürlerdir. Bu düşünürler Osmanlı kültür yaşamında ve Türklerin yaşam pratiklerinde etkili olmuşlardır. Nitekim bir dönem İstanbul’da bulunan ve saray saatçisi olan Isaac Rousseau, Osmanlı kültür yaşamına yakından tanık olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı kültür dünyasını babasından öğrenen¹⁵ Rousseau’nun, Osmanlı hoşgörü ve çokkültürlülük anlayışını bildiğini düşünmekteyiz. Yani Rousseau üzerinde sadece Avrupalı kimi filozofların hoşgörü felsefesinin etkisi değil aynı zamanda Yunus Emre, Mevlânâ ve Hacı Bektaş Veli gibi düşünürlerin hoşgörü felsefeleriyle yoğrulan bir kültüründe etkisi olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu düşünürlerin insana verdikleri değer ile Osmanlı millet sisteminin temel felsefesini oluşturdıklarını söyleyebiliriz.

Rousseau, hoşgörü ve insan sevgisini Yahudilere karşı iyi düşünceler ve duygular besleyerek göstermektedir. Bununla birlikte Rousseau, Yahudilerin zulme uğramalarına rağmen yine de toplumsal birlikteliği korumayı başarabildiklerini ifade eder (Rousseau, 2008a, s. 57). Yahudilerin bütün olanlara ve halk olma gayretlerine rağmen Rousseau, yaşadığı toplumu Yahudilere karşı hoşgörü olmaması nedeniyle eleştirmektedir.

¹⁵ Leo Damrosch, Rousseau’nun politik konuları tartışmayı seven bir babanın yanında, halkın egemenliğine inanarak büyüdüğünü ifade eder. Detaylı bilgi için (Bkz. Damrosch, 2011, s. 11). Dolayısıyla siyasi konulara ilgi duyan Isaac Rousseau, J.J. Rousseau’yu yakından tanıdığı Osmanlı’nın çokkültürlü yaşamı ve hoşgörü siyaseti hakkında bilgilendirmiş olabilir.

Öte yandan Rousseau'nun, İstanbul'un kültür dünyası hakkında malumatı olmasının yanı sıra eserlerinde vurguladığı hoşgörü ve çokkültürlülük anlayışı Osmanlı Devleti'nin millet sisteminden¹⁶ kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Her ne kadar Rousseau, Osmanlı millet sistemini eserlerinde doğrudan doğruya zikretmese de İstanbul'un kültür dünyasını tanıması ve Osmanlı Devleti'nin dini hoşgörü ve çokkültürlülük anlayışına yönelik ifadeleri önemlidir. Çünkü millet sisteminin¹⁷ kökeninde daha öncede ifade edildiği gibi Yunus Emre, Mevlânâ ve Hacı Bektaş Veli gibi düşünürlerin etkisiyle oluşan dini hoşgörü ve çokkültürlülük anlayışı yer almaktadır. Biz de bu düşünür ve düşüncelerden hareketle Osmanlı millet sisteminin Rousseau'nun bilhassa Yahudilere gösterdiği hoşgörü anlayışı üzerindeki muhtemel etkisine değinmek istiyoruz.

3. Osmanlı Millet Sisteminin Rousseau Üzerindeki Tesiri

Osmanlı Devleti'nin, altı yüzyıllık uzun tarihi boyunca yirmiye yakın din ve mezhep grubunu ve bir o kadar etnik grubu yönettiği bilinmektedir. Bu yönetimin işlevsel olmasında iki dönemin etkisi olduğu söylenir. Bunlar “Klasik Dönem” ve “Nizamnameler Dönemi” (millet sistemi) olarak isimlendirilir (Ercan, 2002, s. 11). İlber Ortaylı, İstanbul'un fethi ve II. Mehmed'in (Fatih) idaresi ile Osmanlı barışı (millet sistemi)nin temellerinin atıldığını ifade eder. Bununla birlikte o, millet sisteminin bir kompartıman sistemi olduğunu ve etkisinin II. Meşrutiyet'e kadar sürdüğünü söylemektedir (Ortaylı, 2018, s. 11,12). Ayrıca Ortaylı, Osmanlı Devleti'nin yerel kültürleri ortadan kaldıran koloni imparatorluklarının aksine yerel kültürleri ve küçük halkları da ulus çağına taşıdığına vurgu yapar (Ortaylı, 2018, s. 23). Nitekim Will Kymlicka, Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemini; liberal olmayan dini hoşgörü biçimi olarak isimlendirmektedir. Zaten bu model, Osmanlı Devleti'nde 1456'dan İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşındaki çö-

¹⁶ Bu konuda “Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası” (Bkz. İnalçık, 1988).

¹⁷ “İslami literatürde din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden millet kelimesi Osmanlı Devleti'nde de klasik dönemden itibaren dini zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda belgelerde “papanın milleti, millet-i Ermenyan milel-i selase” tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dini bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil darülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir” (Bkz. Ortaylı, 2005, s. 66).

küşüne kadar olan 500 yıl boyunca devam eden hoşgörü anlayışıdır. Bu modelde Ortodoks Yunanlar, Gregoryen Ermeniler¹⁸ ve Yahudiler; Müslüman olmayan bu üç azınlık grubuna kendilerini yönetme ve ibadetlerini gerçekleştirme hakkı tanınmıştır ve bu gruplar her yerde saygı görmüşlerdir (Kymlicka, 2006, s. 324,325).

Bu doğrultuda Amerikalı tarihçi Stanford J. Shaw, “Türkiye ondan önce Osmanlı İmparatorluğu’nun 14. yüzyıldan bugüne kadar yüzyıllar boyu, Müslüman veya gayrimüslim, zulüm gören herkese nasıl bir sığınma yeri teşkil ettiğini” ifade eder (Stanford, 2014, s. 21). Nitekim Sultan II. Beyazıt, bu düşünceye güzel bir örnektir.¹⁹ Sultan II. Beyazıt, İspanyolların Yahudilere uyguladığı soykırımına duyarsız kalmamıştır. Onun döneminde “İspanya’da engizisyonun zulmünden kaçan Yahudilerden bir kısmı da Osmanlı topraklarına sığınarak çeşitli şehirlere yerleştirilmiştir” (Ş. Turan, 1992, s. 236). Bununla birlikte Mehmet Aydın, Batıda, sürekli baskıya maruz kalan Yahudilerin Fas, İtalya ve Portekiz’in yanı sıra Osmanlı Devlet topraklarına da göç ettiklerini ifade eder. Bilhassa XV. yüzyılın sonunda İspanya’dan gelen büyük bir Yahudi grubunun, Selânik’i merkez yaparak, Edirne, İstanbul, İzmir ve Bursa gibi şehirlere yerleştiklerini söylemektedir (Aydın, 2002, s. 7). Görüldüğü üzere XV. yüzyılda İspanya’da engizisyonun zulmünden kaçan Yahudilerin Osmanlı topraklarını seçmesi ve yerleşmesi bir tesadüf olmasa gerektir. Zira Yahudiler için Osmanlı Devleti, sadece sığınak olmamış aynı zamanda dillerini konuşabildikleri, ibadetlerini serbestçe yerine getirebildikleri gibi kültürlerini özgürce yaşayabildikleri bir ülke durumundadır.

Osmanlıdaki bu anlayışın temelinde daha öncede söylendiği gibi Ahmed Yesevî (1093-1166), Mevlânâ Celâleddîn Rumî, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre ve Hacı Bayrâm-ı Velî (1348/50-1430) gibi bir çok gönül insanının “sınırlarını İslâm dininin çizdiği” hoşgörü ve insana saygı anlayışı bulunduğu

¹⁸ Will Kymlicka, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş* adlı çalışmasında Gregoryen Ermenileri Ortodoks Ermeniler olarak ifade etmektedir. Ancak doğrusu Gregoryen Ermenileridir.

¹⁹ “İspanya Kralı Ferdinand Mart 1492’de yayınladığı, fermanla, İspanya Yahûdilerini bir daha dönmek üzere 1492 yılının Temmuz ay, sonuna kadar ülkeyi terke zorlamıştır. Emre uymayanların mallarına el konulup, öldürüleceği ilan edilmiştir. Bu ferman gereğince İspanya’dan 200.000 Yahûdi sürgün edilmiştir. Bunların büyük bir çoğunluğu Osmanlı Sultanı, II. Sultan Beyazıt’a müracaat ederek, sığınma talebinde bulunmuşlardır. Beyazıt bu teklifi kabul etmiş ve bununla ilgili valilerine bir ferman göndermiştir.” (Aydın, 2002, s. 17).

söylenebilir. Şüphesiz bu gönül insanların hoşgörü anlayışlarının temeline İslamiyet'in diğer dinlerden daha fazla hoşgörüye ve insana önem vermesi yatmaktadır. Nitekim Karen Barkey İslam'ın²⁰, Osmanlı toplumunu yüzyıllar boyunca geniş çaplı dini çatışmalardan uzak tuttuğunu söyler. Bununla birlikte o, Rousseau'nun, İslam'ı Katolik Hristiyanlığa nazaran daha az ayrıştırıcı bulduğunu ifade eder ve onun Muhammed'i, ümmetine birlik veren politik sistemin kurucusu olarak nitelendirdiğini söyler (Barkey, 2005, s. 10). Zira Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde Muhammed'in çok sağlıklı görüşlerinin olduğunu, siyaset sistemini düzgün temellerle yapılandırdığını ifade etmektedir (Rousseau, 2017, s. 187). Rousseau'ya göre, hükümet kurma bağına sadece akıl ve bilgelik sürekli kılabilir. Bu yüzden o, "Hâlâ yaşayan Musa yasası, bin yıldan beri dünyanın yarısını yöneten Muhammet yasası, bunları yapanların büyük adamlar olduğunu bugün bile gösteriyor bize" (Rousseau, 2018a, s. 41) demektedir. İslamiyet'in diğer dinlere nazaran hoşgörüye daha fazla önem vermesi Osmanlı toplumunu da etkilemiştir. Zira bu hoşgörü anlayışı nedeniyle Osmanlı Devleti, Yahudiler için göç edilen topraklar haline gelmiştir.

Rousseau Avrupalı devletleri özellikle Yahudilere karşı tutumlarından dolayı tenkit eder. Çünkü Avrupa'da Yahudiler istenmeyen bir millettir ve Rousseau, onlara karşı yapılan ötekileştirme, dışlama ve hoşgörüsüzlüğe karşı çıkmaktadır. Nitekim Rousseau şöyle demektedir:

(...) konuşmaya cesaret edemeyen insanların düşüncelerini çürütmekten haz duyanlar'ın olduğu Avrupa'yı yani dönemin zihniyetini eleştirir (Rousseau, 2011, s. 429). Çünkü Rousseau Yahudiler için, "zavallılar bizim insafımıza kalmış gibi hissediyorlar. Uğradıkları zulüm onları çekingen yapıyor. Adaletsizliğin acımasızlığın Hristiyan iyilikseverliğine ne kadar aza mal olduğunu biliyorlar. Hristiyanlığa küfür ediyor diye bağırılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmadan ne söylemeye cesaret edebilirler ki? (Rousseau, 2011, s. 429).

Bununla birlikte Rousseau, eleştiride bulunanlara da şu şekilde karşı çıkmaktadır:

²⁰ Barkey, Osmanlıların hayatlarını istedikleri gibi yaşayabildikleri ve dinlerine istedikleri gibi inanabildiklerini ifade eder. Detaylı bilgi için "İslam and toleration: Studying the Ottoman imperial model" (Bkz. Barkey, 2005).

Konstantinopolis'te Türkler bize düşüncelerini anlatıyorlar, ama biz kendi düşüncelerimizi söylemeye cesaret edemiyoruz; elbette buna boyun eğmek sırası bize gelmiştir. Eğer Türkler bizden hiç inanmadığımız Muhammed'e karşı, bizim Yahudilerden inanmadıkları İsa'ya göstermelerini istediğimiz aynı saygıyı göstermemizi istiyorlarsa, Türkler haksız biz haklı mıyız? Bu sorunu hangi adalet ilkesine dayanarak çözeceğiz? (Rousseau, 2011, s. 430).

Nitekim Rousseau'nun Yahudilere bakışı ve Osmanlı Devleti'nin Yahudilere ve diğer unsurlara yaklaşımı arasında kurulan bağ aslında Osmanlıdaki hoşgörünün boyutlarını da ortaya koymaktadır. Örneğin Ortaylı'ya göre, Osmanlı Devleti'nde "modern toplumdaki azınlık fertleri gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme, dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme sözü konusu değildir" (Ortaylı, 1999, s. 82, 2018, s. 32). Bununla birlikte Halil İnalçık, Osmanlı Devleti'nin bütün dinleri, etnik grupları ve cemaatleri kuşatan bir egemenlik şemsiyesi olduğu söyler. Nitekim İnalçık, Osmanlı Devleti'nin iç barış ve koruma dışında ortak bir ideolojiyi zorla benimsetmek gibi bir siyaseti olmadığını ifade eder (Anık, 2012, s. 123).

Dolayısıyla İnalçık, Osmanlı egemenlik şemsiyesi altında toplanan milletlerin her birinin, kendi kilisesi, özel hukuku, dili ve özel yaşam stilini koruduğunu ifade eder (İnalçık, 1999, s. 39). Nihayetinde Osmanlı Devleti'nde bu çokkültürlü ve dini hoşgörü anlayışı 19. yüzyıl Fransız Devrimi (1789-1799)'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımlarına kadar devam etmiştir. Her ne kadar Türkler tarihlerinden gelen hoşgörü anlayışını sürdürmeye çalışsalar da Fransız Devrimi'nin yaydığı milliyetçilik akımlarının etkisiyle devam eden ayrılıkları da önleyememişlerdir.

Öte yandan Rousseau, sadece Osmanlı Devleti'ni dini hoşgörü ve çokkültürlülük yönünden değil, uluslararası ilişkilerde de güvenli bir liman olarak görmektedir. Bilhassa Polonya Hükümetine verdiği öneriler dikkate alındığında onun Türklere karşı da bir sempati beslediği görülmektedir.

Rousseau dönemindeki Avrupa devletlerinin yıkıma doğru gittiklerini monarşilerin, cumhuriyetlerin, tüm haşmetli milletlerin, bilinçli bir şekilde kurulmuş ve eskimiş tüm mükemmel idarelerin yakın bir ölüm tehdidi al-

tında bulunduğunu ifade eder (Rousseau, 2008b, s. 88). Nitekim Rousseau'nun uluslararası ilişkilere dair kaleme aldığı iki yazısında²¹ çözüme kavuşturmak istediği Avrupa devletleri arasında süren savaşların sona ermesidir. Fakat Rousseau, Avrupalı devletlerin yaşadığı bu durumun mevcut devletler sisteminde mümkün olmadığını düşünür. Rousseau bir taraftan savaşların bitmesini istemekte, diğer taraftan gözlemleri onu savaşın bitmesinin imkânsız olduğunu göstermektedir (Yalvaç, 2008, s. 55).

Ancak Rousseau, yıkıma doğru giden Avrupalı bu devletlerden Polonya'nın bir farkı olduğunu söyler. O, ıssız, yağmalanmış, esaret altına alınmış, saldırganlara açık felaket ve anarşi içindeki Polonya'nın, hâlâ gençliğinin tüm ateşini gösterdiği ve yeniden doğuyormuş gibi bir yönetim ve yasalar istediğini ifade eder (Rousseau, 2008b, s. 88). O'na göre Polonya'nın bu isteği onu diğer Avrupalı devletlerden farklı kılmaktadır. Zira Rousseau, Avrupa devletleri için şunları söyler:

Kim ne derse desin, bugün Fransızlar, Almanlar, İspanyollar hatta İngilizler yok; sadece Avrupalılar var hepsinin zevkleri, tutkuları gelenek görenekleri aynı çünkü hiçbir özel bir kurum tarafından ulusal bir biçime sokulmamıştır. Hepsi aynı koşullarda aynı şeyi yaparlar; hepsi cömert yüce gönüllü olduklarını söyleyecekler ve düzenbazlık yapacaklardır. (...) hepsi alçak gönüllü olmayı övecekler ama Kroizos²² olmak isteyeceklerdir; tek hırsları lüks, tek tutkuları altın olacaktır. (...) Hangi efendiye itaat ettiklerinin, hangi devletin yasalarına tabi olduklarının hiç önemi yoktur (Rousseau, 2008b, s. 95).

Bu yüzden Rousseau, Avrupalı devletlerin Polonya'ya hiçbir faydasının olmadığını düşünür. Öte yandan Rousseau, uluslararası ilişkilerde Polonya hükümetine Rusların boyunduruğuna ve baskısına karşı Türklerin gücünden faydalanmasını önermektedir (Rousseau, 2008b, s. 94,176).

O, bu konuda Polonya hükümetine şunları söylemektedir:

Dolayısıyla müttefiklerinize ve komşunuza güvenmeyin. Güvenebileceğiniz tek bir makam vardır. Padişah ve padişahın desteğini esirgememeniz gerekir: çünkü onun devlet konusunda ortaya koyduğu ilkeler öteki güçlerin ilkelerinden daha kesindir... Olabildiğince açık seçik ve güçlü, yirmi yıllık

²¹ Rousseau'nun uluslararası ilişkilere yönelik kaleme aldığı yazılardan ilki *Abbe de Saint Pierre'in Barış Projesi'nin Özeti* diğeri ise *Sonsuz Barış Üzerine Yargıdır*.

²² Tarihçi Herodotos, Lydia kralı Kroisos'(Karun)un Delfi'ye verdiği kadar bol ve zengin armağanları Didyma'ya da bağışladığını söyler (Bkz. Erhat, 2013, s. 75).

anlaşmalar yapılması gerekir Osmanlı padişahıyla” (Rousseau, 2008b, s. 177).

Nihayetinde Rousseau, ittifak yapılması durumunda bunun tek adresinin Osmanlı olduğunu ifade eder. O, Polonya’nın Ruslarla mücadelesinde Türklerin desteğini alması gerektiğini söylemektedir (Rousseau, 2008b, s. 177). Bu doğrultuda Rousseau, yakından tanıdığı Osmanlı Devleti’ni Polonya için güvenli bir müttefik olarak görmüştür.

Öte yandan uluslararası ilişkilerde Osmanlı padişahlarına güvenilmesi gerektiğini söyleyen Rousseau, *Emile* adlı çalışmasında Osmanlı padişahlarını eleştirdiği de bilinmektedir. Rousseau, “Osmanlı soyunun eski bir âdetine göre padişah hazretlerinin kendi elleriyle bir eşya yapmak zorunda olduğu söylendiğini ve herkes bilir ki bir padişah elinden çıkan işler birer başyapıttır” demektedir (Rousseau, 2011, s. 268). Rousseau, padişahın bu başyapıtlarını görkemli bir şekilde Babiâli’nin kudretli kişilerine dağıttığını ve yapıtın bedeli de onu yapan işçinin niteliğine göre ödediğini ifade eder ve kendisine kötü gelen şeyin, bu sözde zorlama olmadığını; çünkü bunun tam tersine bir iyilik olduğunu söyler (Rousseau, 2011, s. 268). Fakat sonrasında Rousseau, “Kudretlileri halktan aldıkları ganimetleri kendisiyle paylaşmaya zorlayan padişah, halkı daha az doğrudan doğruya soymak zorunda kalır. Bu, despotluğa gereken bir rahatlama değildir. Bu rahatlama olmasa bu berbat yönetim devam edemezdi” (Rousseau, 2011, s. 268) demektedir.

Rousseau, her ne kadar Osmanlı Devleti’nin çok kültürlü muhtevasını millet sistemi bağlamında olumlu değerlendirebilmiş olsa da en nihayetinde bir batılı olması onun bu cümleler bağlamında Batı ve Doğu dikotomisini yeniden ürettiğine de işaret etmektedir. Yani Batılı paradigmanın dışına çıkamayan Rousseau, Osmanlı padişahını oriental despotizm kavramı çerçevesinde Batılı muadillerine göre “berbat bir yönetim” olarak yaftalamaktan da geri duramamıştır.

Sonuç

Genel itibarıyla Türkiye’de Rousseau üzerine yapılan araştırmalar ve çalışmalar onun Osmanlı münevverleri ve Cumhuriyet dönemi Türk aydını üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim yapılan bu çalışmalarda Rousseau’nun Osmanlı münevveri ve Cumhuriyet dönemi aydınına eğitimden siyasete kadar birçok konudaki tesiri araştırılmıştır. Ancak Ro-

usseau'nun Osmanlı kültür dünyasından ve dini hoşgörü ortamından etkilendiğini de söyleyebiliriz. Zira Rousseau, Türkleri medeni, misafirperver ve basiretli bir millet, aynı zamanda güvenilir bir müttefik olarak görmektedir.

Öte yandan Osmanlı millet sistemi ve hoşgörü ortamının oluşmasında Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre ve Hacı Bayrâm-ı Velî gibi pek çok düşünce insanının felsefelerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Yine bu atmosferin oluşmasında İslam dininin diğer dinlerden daha hoşgörülü olmasının önemi büyüktür.

Bu hoşgörü anlayışıyla yoğurulan Osmanlı Devlet siyasetinin Rousseau'nun dini çoğulculuk ve hoşgörü anlayışı üzerinde bir etkisi olduğu görülmektedir. Bilhassa Rousseau'nun, Yahudilere sempati duyduğu bilinmektedir. Rousseau, Yahudilerin kendi kültürlerini sürdürmeyi başarabildiklerini söyler. Ancak o, bu duruma Avrupalı devletlerin müsamaha göstermediğine de vurgu yapmaktadır. Öte yandan Osmanlılarda bu durumun tersi yaşanmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'ndeki çokkültürlülük ve dini hoşgörü anlayışının bir uzantısı olan millet sistemi nedeniyle Yahudiler için Osmanlı Devleti her zaman dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşayabildikleri ve sığındıkları bir yer olmuştur. Bu bağlamda Rousseau'nun Osmanlı kültür hayatını yakından tanıyan olmasının bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti Rousseau'ya göre, kültürel çoğulculuk ve hoşgörülü politika göstermesinin yanında uluslararası ilişkilerde de güvenli bir liman olmuştur. Zira Rousseau yazılarında Osmanlı Devleti'ni itimat edilebilir ve adaletli bir güç olarak görmektedir. Dolayısıyla Rousseau'ya göre Osmanlı Devleti Polonyalıların tek işbirliği yapacağı devlettir. Nitekim Rousseau'nun böyle düşünmesinin tek nedeni Osmanlı'nın Ruslara karşı üstünlük kuracağı yönündeki fikirleri olmadığını düşünmekteyiz. Aynı zamanda o, babası sayesinde Osmanlı Devleti'nin hoşgörü siyasetini ve kültür hayatını yakından tanıyan birisidir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin siyasetini önemseddiği söyleyebiliriz.

Nihayetinde Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde herkesin eşit, özgür ve kardeşçe yaşamasının mümkün olduğu bir toplum kurma arzusundadır. Rousseau, bu fikirleriyle Fransız Devrimi'ne ilham veren bir düşü-

nürdür. Ancak Rousseau'nun, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik gibi düşüncelerin gelişmesinde Müslüman Türk medeniyetinin oluşturduğu Osmanlı Devleti millet sisteminin farklı unsurları bir arada yaşatmayı mümkün kılan bir anlayışın sahip olmasının da etkisinin olduğu söylenebilir.

Bu çalışmayı bitirirken Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Rousseau'dan etkilenen birçok düşünür ve mütefekkir olduğu gibi Rousseau'nun da etkilediğini düşündüğümüz Osmanlının hoşgörü ve çok-kültürlülük anlayışı aslında bize 'düşüncede rakip, eylemde refik (dost) olmak'²³ sözünü hatırlatmaktadır.

Kaynaklar

- Akgün, M. (1988). *Materyalizmin Türkiye Girişi ve İlk Etkileri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Anık, M. (2012). Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 117-130.
- Apaydın, M. (2001). Ziya Paşa'nın Emil Çevirisinin Önsözü. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(7), 141-164.
- Aydın, M. (2002). İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahûdi Cemaatleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(14), 5-25.
- Barkey, K. (2005). Islam and Toleration: Studying The Ottoman Imperial Model. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 19(1-2), 5-19.
<https://doi.org/10.1007/s10767-007-9013-5>
- Bayraktar, L. (2015). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. İçinde S. Eren & A. Öztürk (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (C. 10, ss. 281-325). İnsan Yayınları.
- Berkes, N. (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (20. bs). Yapı Kredi Yayınları.
- Bolay, S. H. (2013). *Felsefe Doktrinleri ve Felsefe Sözlüğü* (11. bs). Nobel Yayınları.
- Cohen, M. (2020). *Platon'dan Mao'ya Siyaset Felsefesi* (H. Bravo, Çev.). Fol Kitap.
- Çetinkaya, B. A. (2015). İlim ve Siyaset Kavşağında Bir Münevver Şemseddin Gü-naltay. İçinde S. Eren & A. Öztürk (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (C. 10, ss. 33-71). İnsan Yayınları.

²³ Detaylı bilgi için "Mehmet Akif'in Milli Birlik ve Bütünlük Bilincini Günümüzde Okumak" isimli çalışmaya (Bkz. Demir, 2011).

- Çubukçu, İ. A. (1986). *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Damrosch, L. (2011). *Jean-Jacques Rousseau Huzursuz Dahi* (Ö. Özköprülü, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demir, N. (2011). *Mehmet Akif'in Milli Birlik ve Bütünlük Bilincini Günümüzde Okumak*. 217-239.
- Ercan, Y. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*. Milli Eğitim Basımevi.
- Erhat, A. (2013). *Mitoloji Sözlüğü* (21. bs). Remzi Kitabevi.
- Günay, Ü. (1996). Anadolu'nun Dinî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü. *Erdem*, 8(22), 189-220.
- Işık, E. (2019). *Nurettin Topçu Çağdaş Bir Dervişin Dünyası* (3. bs). Dergâh Yayınları.
- İnalcık, H. (1988). Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası (F. Unan, Çev.). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 215-225.
- İnalcık, H. (1999). Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir. *Cogito, Osmanlı Özel Sayısı*, 19, 25-40.
- Jean-Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau anıldı.* (2019, Ekim 10). <https://www.haberler.com/j-j-rousseau-nun-babasi-isaac-rousseau-anildi-12515983-haberi/>
- Jean-Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau anıldı.* (2019, Ekim 10). <https://www.ihf.com.tr/istanbul-haberleri/j-j-rousseau-nun-babasi-isaac-rousseau-anildi-2422306/>
- Kaçmazoğlu, H. B. (2015). *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar* (6. bs). Doğu Kitabevi.
- Kafadar, O. (1997). *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılaşma*. Vadi Yayınları.
- Kant, I. (2002). *Ablâk Metafizığının Temellendirilmesi* (I. Kuçuradi, Çev.; 3. bs). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2008). *Pratik Usun Eleştirisi* (İ. Z. Eyüpoğlu, Çev.; 7. bs). Say Yayınları.
- Karaman, H. (2015). Nurettin Topçu. İçinde S. Eren & A. Öztürk (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (C. 10, ss. 227-261). İnsan Yayınları.
- Kaynardağ, A. (1989). Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal'e Felsefe Açısından Bir Bakış, *Türk Düşünce Tarihinde Namık Kemal. Felsefe Dergisi*, 89(1), 14-

24.

- Keklik, N. (1986). *Türkler ve Felsefe "Türk-İslam Felsefesi"*. Fatih Yayınevi Matbaası.
- Kia, R. A. (2017). J.J. Rousseau'nun Sosyal Sözleşme Eserinin Osmanlı Türkçesine İlk Tercümeleeri. *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 17-32. <https://doi.org/10.18345/iu-turkiyat.370042>
- Korlaelçi, M. (1986). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. İnsan Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2018). Deizm – Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 68, 5-23.
- Kumrular, Ö. (2005). *Dünyada Türk İmgesi*. Kitap Yayınevi.
- Kurz, O. (2005). "Sultan İçin Bir Saat" *Takımdoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri* (A. Özdamar, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Kutluer, İ. (2007). Pozitivizm. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 335-339). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kymlicka, W. (2006). *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş* (E. Kılınç, Çev.; 2. bs). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Livaneli, Ö. Z., & Köse, Z. (2019). *Livaneli'nin Penceresinden "Batı'nın Kibri ile Doğu'nun Cebli Arasında"*. Doğan Kitap.
- Locke, J. (1998). *A Letter Concerning Toleration* (W. Popple, Çev.). Pennsylvania State University.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (21. bs). İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1999). "Osmanlı Kimliği". *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, 77-85.
- Ortaylı, İ. (2005). Osmanlılar'da Millet Sistemi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 1-30, ss. 66-70). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı Barişi* (10. bs). Timaş Yayınları.
- Özden, H. Ö. (2020). *Türk Düşünce Tarihi*. Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2009). *Emile "Bir Çocuk Büyüyor"* (Ü. Akagündüz, Çev.; 8. bs). Selis Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2011). *Emile Ya da Eğitim Üzerine* (Y. Avunç, Çev.; 3. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2016). *İtirafılar* (K. Somer, Çev.). Işık Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2017). *Toplum Sözleşmesi* (A. Meral, Çev.; 2. bs). Alfa Yayınları.

- Rousseau, J. J. (2019). *Yalnız Gezerin Düşleri* (A. Turan, Çev.). Zeplin Yayıncılık.
- Rousseau, J. J. (2008b). *Anayasa Projeleri "Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler"* (İ. Yergüz, Çev.). Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2018b). *Melodi ve Müziksel Taklit ile İlişki İçinde "Dillerin Kökeni Üstüne Deneme"* (Ö. Albayrak, Çev.; 7. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2008a). *Siyasal Fragmanlar- Ekonomi Politik Üzerine Söylev* (İ. Yergüz, Çev.). Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2018a). *Toplum Sözleşmesi* (V. Günyol, Çev.; 23. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau'nun babası Topkapı'da saatçiydi. (2020, Ağustos 26). https://www.sabah.com.tr/dunya/2010/08/26/rousseauunun_babasi_topkapida_saatciydi
- Sarıkavak, K. (1998). Cumhuriyet Döneminde Felsefe Yayınları. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 28, 97-112.
- Simavi, S. (1931). *Jan Jak Ruso "Jean-Jacques Rousseau Hayatı ve Eserleri"*. Kanaat Kütüphanesi.
- Stanford, J. S. (2014). *Türkiyeli ve Avrupalı Yahudilerin Nazi Zulmünden Kurtarılmasında Türkiye'nin Rolü "1933-1945 Yahudi Soykırımı ve Türkiye"* (F. Armaoğlu, Çev.). Timaş Yayınları.
- Tannenbaum, D., & Schultz, D. (2010). *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri* (F. Demirci, Çev.; 5. bs). Adres Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2010). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (7. bs). Yapı Kredi Yayınları.
- Topçu, N. (2014). *İradenin Dâvası Devlet ve Demokrasi* (5. bs). Dergâh Yayınları.
- Turan, Ş. (1992). Bayezid II. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 1-5, ss. 234-238). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Utku, A. (2015). Ahmed Midhat Efendi. İçinde S. Eren & A. Öztürk (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (C. 9, ss. 145-171). İnsan Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (3. bs). Ülken Yayınları.
- Yalvaç, F. (2008). *Rousseau ve Uluslararası İlişkiler* (3. bs). Phoneix Yayınevi.
- Yıldız, Y. (2015). Mustafa Şekip Tunç. İçinde S. Eren & A. Öztürk (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (C. 9, ss. 923-954). İnsan Yayınları.

Öz: Aydınlanma Çağı düşünürü Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) üzerine siyasetten ahlâka, bilimden sanata, eğitimden psikolojiye, tarihten uluslararası ilişkilere kadar pek çok alanı kapsayacak şekilde çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların bazılarında Rousseau'nun bilhassa eğitim ve siyaset üzerine yazdığı eserlerin Osmanlı münevverlerinin düşünce dünyasına etkisi tartışılmıştır. Bunların yanı sıra Rousseau'nun Cumhuriyet dönemi Türk mütefekkirleri üzerindeki tesirine dair çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak Osmanlı kültür hayatının ve Türklerin, Rousseau üzerindeki etkisi tartışmaya açılacaktır. Zira Rousseau, eserlerinin pek çoğunda Türklerden olumlu anlamda bahsetmektedir. Bu bağlamda çalışmada Rousseau'nun hoşgörü ve çokkültürlüğe ilişkin düşünceleri üzerinde Osmanlı millet sisteminin ve Osmanlı yaşam kültürünün, dolayısıyla Türklerin yaşam pratiklerinin muhtemel tesirleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Osmanlı, Rousseau, hoşgörü, çokkültürlülük, millet sistemi.

